

ПРОБЛЕМИТЕ НА СТИЛА В СЪВРЕМЕННО ОСВЕТЛЕНИЕ

АЛЕКСАНДЪР ЙОРДАНОВ

Проблемите на теорията на литературата заемат централно място в дълголетната научна биография на академик Пантелей Зарев. Те намират отражение не само в „чисто“ теоретични съчинения, но и в такива изследвания, които имат за обект литературноисторически или литературнокритически теми. Това пристрастие към теорията е израз не само на лично творческо призвание, но в същата, а може би и в по-голяма степен, на съзнанието, че без решаването на сложните и заплетени теоретични въпроси е невъзможно и пълното, многостранно, аналитично и концептуално отношение към конкретните литературни явления. Пантелей Зарев е от тези изследователи на художествената литература и на литературно-художествения процес, които намират своето творческо кредо в теоретичната идея или концепция, в извеждането от реалните национални литературно-художествени факти на по-общи методологически и естетико-теоретически постановки, без при това да жертвуват „чистото“ духовно общуване с обаятелния свят на литературата. В научните търсения на П. Зарев това своеобразно разтваряне на конкретни, а понякога и злободневни, литературноисторически и критически проблеми в по-обща философско-естетически и литературнотеоретически идеи е особено плодотворно, то доведе автора и до две от неговите най-представителни съчинения — „Панорама на българската литература“ и двутомника „Теория на литературата“.

За „тесния“ специалист подобно свързване на литературнотеоретични и литературноисторически проблеми може да изглежда неправомерно, още повече, когато тук си казва думата и познатият критически темперамент на автора, но то вече има своето оправдание и защита в поредица от „комплексни“ трудове, в началото на които е излязлата през 1958 г. книга „Стил и художественост“. Тук за пръв път Зарев демонстрира своя нов творчески подход, своеобразното диалектическо свързване на разнопосочни идейно-художествени проблеми, търсейки тяхното единство, неделимост, комплексност. Тази книга очертава, макар и в конспективен вид, бъдещите литературоведски интереси на автора и особено характерното за него теоретично осмисляне на националния литературен процес. Тук за първи път Пантелей Зарев разглежда проблема за стила в неговите комплексни взаимоотношения с идейно-художественото богатство на литературата, с „личното светово отношение“ на твореца, с националното своеобразие на литературното развитие, с жанровите тенденции, с проблема за народността и партийността на изкуството и т. н. За тогавашното равнище на родното литературознание, когато стиловите проблеми на литературата са или пренебрегвани, или тенденциозно отнасяни към естетическите попълзновения на формализма и чуждите естетически доктрини, теоретичният и

националноспецифичен акцент на Зарев върху „качествата“ и „аспектите“ на стила в зависимост от художествеността и обратно представлява безспорен принос, влог в постепенно обогатяващата се и развиваща се марксистко-ленинска литературнотеоретична и естетическа мисъл. В „Стил и художественост“ са поставени множество въпроси, които едва днес нашето литературознание съглежда. Нещо повече. Пантелей Зарев не се побоява в „Стил и художественост“ да обвини в „консервативност“, в „закотвеност на едно място“ нашата литературоведческа мисъл в ония години, когато многостранните проблеми на стила в литературата остават пренебрегнати, потиснати от проблемите за метода, идейността, партийността в литературата. И същевременно да изведе с теоретична яснота онези въпроси, които едва днес с овладяя методологически подход и с богатство на интерпретацията той разглежда и изяснява в новото си литературнотеоретично съчинение „Теория, психология и техника на стила“. Това са въпросите за сложната и многозначна връзка между стил и художественост, стил и личен почерк, стил и идейност, стил и национално своеобразие на литературната творба, стил и естетично и др. В този смисъл книгата „Стил и художественост“ е своеобразна предистория на „Теория, психология и техника на стила“, а нейната, не само някогашна, но и днешна актуалност се доказва от факта, че редица наблюдения, изводи, разсъждения, включени в нея, присъствуват и в качествено новото изложение на автора в „Теория, психология и техника на стила“.

Убеден в непопулярността на проблемите на стила сред една по-широка читателска аудитория, Пантелей Зарев „открива“ своето ново изследване с един исторически увод върху някои определения на стила. Приведени са примери от античните реторики и стилистики, от ренесансовите естетически теории, от съвременната лингвистика и литературознание. Подробно са изложени възгледите на Аристотел, Квинтилиан, Лесинг, Винкелман, Хердер, Жан Пол, В. Иванов, Щайгер, Р. Барт, Ю. Боров и редица други автори. Очертани са основните насоки в стилознанието, свързани с различните изследователски методи, с различните естетически и теоретически идеи. Така самото поставяне на проблема в исторически план подсказва и за по-широката и методологически по-богата основа, върху която се опира Зарев в новия си труд, сравнен с неговия предшественик „Стил и художественост“. Универсалността на явлениято „стил“ изследователят свързва с универсалността на човешките прояви, с многообразието на изкуството, но същевременно отграничава „езиковата“ прaosнова“ на стила и насочва усилията си към изясняване на комплексните функции и съставки на явлениято в езиково-художествен и социално-естетически контекст. Той вижда своята основна задача в многостранния анализ на явлениято, а не в неговото дефинитивно определение, което винаги би се предствило като неизчерпателно, неадекватно спрямо аналитичното му тълкуване. На принципа на тълкуването, а не на изчерпателната дефиниция, е подчинена и композицията на труда, която „сама“ изразява основните насоки на авторовите търсения.

От античните реторики до съвременните стилистики научното познание на литературния стил винаги е заемало важно място в разнопосочните литературоведски търсения и наблюдения. Променили са се неведнъж акцентите (в един случай те са върху съдържателно-знаковата природа на стила, в други — върху формално-езиковата, „техническа“ роля на писмената реч), но явлениято винаги е запазвало своето „единство в многообразието“, винаги, както на не едно място в своя труд подчертава Пантелей Зарев, е било зависимо и е изразявало езикови, исторически, индивидуални, морално-идеологични, естетически промени и отношения, обусловени от цялостната трансформация на човешкото обществено, от човешкото съзнание. Точно тази ком-

плексност и трудна дефинитивност на явлението затруднява неговото описание от една гледна точка, то неизбежно обрича на непълноценност и частичност всяко методологически едностранчиво изследване. Но заедно с това историята на литературознанието документира приноса на всеки нов методологически подход спрямо стилознанието, обогатяването на теоретичното и аналитичното познание, постепенното приближаване към многоаспектната същност на явлението.

В изграждането на „своята“ теория на стила Пантелей Зарев тръгва от най-надеждната, проверена и „всевайдна“ основа — „идеята за езика като правооснова на литературния стил“, но същевременно не ограничава дотук своите наблюдения, не спира изследователските си търсения. Той подчертава значението на модерната лингвистика, чиито изводи и концепции довеждат до положително „разширяване на понятието стил“. Подробно изяснява методологическите различия между формалната естетическа теория на изкуството и лингвистичното „виждане“ на структурно-знаковата природа на езика. Тези наблюдения, които привидно нямат отношение към проблема за стила, помагат на изследователя да мотивира „своя“ методологически акцент върху връзката, която съществува между художествения текст, художествения образ и стила. Тази връзка според П. Зарев е в особената структурираност на стила, в неговата „знаково-образна“ структура. Този подход преодолява както ограниченията на формалната лингвистика, така и недостатъчната „езиковост“ на семиотичното тълкуване на текста. Той приближава автора до неговата „тема“ за единството на езиково и психологично в структурата на стила, до идеята за единството на знак и образ в езиковата основа на стила.

Естествено приемането и определянето на езика като „базис“ на стила все още не означава „пълна“ интерпретация на явлението, доколкото както езикът, така и стилът притежават динамичен, развиващ се „характер“. В една или друга степен те са зависими и подчинени на „историческата логика“ на „историческото въображение“ на твореца, а това ще рече, че художественият стил е своеобразна пресечна точка на историческа реалност и личностна реалност, на индивидуално и историческо. Оттук и необходимостта да се проникне и изследва особената „многопластовост“ на стила, в която се разкриват не само исторически логични реалии, но и сложна и многозначна структура от похвати. С многобройни примери от нашата и чуждата литература, чрез позоваване на различни източници, чрез наблюдения върху разнородни стилови проявления (например функциите на символа и гротеската в стилового своеобразие) Пантелей Зарев изяснява своята основна идея за **множествеността** на стиловите решения и стига до мисълта за „смъртта“ на стила, когато писателят се стреми единствено към „преките значения“ на словото. „Стиль—пише авторът—е жив, когато „си играе“ със значенията, когато отразява различно нюансите на реалността, когато общо и отделно са единни и вътрешно многослойни.“ Така той разтваря теоретичното определяне на стила в единството на знаково-образната структура на художествения текст и в разноразличните смислови пластове на творбата, в единството на **текст и надтекст**. Включването на „надтекстовото“ в интерпретацията на текста като стил „измъква“ теоретичната проблематика на труда от „чисто“ езиковото обкръжение и е от решаващо значение за по-нататъшното „психологическо“ вглеждане в него. То спомага за изграждането на една цялостна концепция за стила, която не пренебрегва, а активно подчертава психологико-субективното при възприемането на текста, определя мястото на вторично моделирания надтекст в структурата на стила. Отношението текст—надтекст е **стилово отношение**, което отново връща към проблема за стила „забравената“ от формалното литературознание идейно-духовна, надтекстова структура на творбата.

В своето по-нататъшно изложение и особено във втората част на труда — „Психология на стила“, Пантелей Зарев се насочва към анализ на надтекстовите функции на стила. Отново, както и в „Стил и художественост“, но сега вече с прояснена теоретична теза, авторът поставя въпросите за стила и личното светоотношение на писателя, разкрива връзката между стил и субективност, по нов начин интерпретира значението на стила в изграждането на идейния свят на творбата, разсъждава за сложните и многозначни връзки между стил и нравствена тема, стил и философия и т. н. По този начин общата теоретична „платформа“ за единството и многообразието на стила като единство и многообразие на отношението текст — надтекст, структура — смисъл намира богато на примери и разнопосочно аналитично осветление. Теоретичните „примери“ и позовавания отстъпват място на конкретните наблюдения, теоретичната енергия се подчинява на силата на конкретния литературен факт. Любопитното е, че Пантелей Зарев не се ограничава само в рамките на отдавна популярни и експлоатирани „стилово“ образци, но намира свои „творби“, свои „автори“, за да поднесе наблюденията си. Не само в тази част, но и в цялата книга силно впечатление прави акцентът на изследователя върху произведенията на български поети и писатели. В една или друга „стилова“ връзка тук са разгледани творби на Вазов и Елин Пелин, на Йовков и Пенчо Славейков, на Яворов и Петко Тодоров, на Вапцаров и Емилиан Станев, на Любомир Левчев, на Димитър Талев. Това придава на неговата „Теория“ един своеобразен национален литературен колорит, прави я понятна и достъпна, необходима за националния литературно-художествен контекст.

В надтекстовата (психологическата) същност на стила се отразява многообразието на психологията на живота. Отразяват се моралните норми, политическите и социалните идеи, особената индивидуална чувствителност на човека, националните закономерности, философията. Всичко това поражда сложни и нееднозначни стилови напрежения, разкрива диалектиката на стилового изграждане, подчертава огромното значение на надтекстовата структура на стила. Ако езикът с неговите граматични реални е обективната основа на стила, основа променлива, исторически подвижна, но и своеобразно консервативна, то психологичното в стила е изцяло субективно оцветено, свързано е с личното творческо отношение, с националната принадлежност на твореца, с неговите философски, класови, партийни възгледи, с неговото съкровено чувство за ориентация в живота и света, с особената творческа нагласа на съзнанието по посока на трагичното, драматичното, комичното, прекрасното, грозното в живота. Когато подчертава голямото значение на психологическата основа на стила, Пантелей Зарев цитира знаменитото Марксово определение на явленияето, което характеризира „вътрешната, личностната, психологическата същина на стила“. И тази „същина“ е в зависимост не само от обективните закони на езика, от „обективността“ на историческия развой, от обективната „атмосфера“ на епохата, но в същото време и от „онова, чрез което те добиват особено художествено лице — именно творецът“.

По този начин, без да пренебрегва останалите акценти и аспекти на субективното в стила, Пантелей Зарев актуализира един проблем, който до неотдавна оставаше извън полезрението на нашето литературознание. Проблемът за творческата личност и нейната стилова свобода. „Смутени — пише той — от страха за субективизъм в литературознанието, ние свеждаме изкуството до обективните му страни и пренебрегваме специфично-субективното, духовното, онова психологическо, което преработва обективния материал и го структурира своеобразно, в своя знаково-образна, а това ще рече и стилова система. Нека, като имаме предвид обективно-материалната същност на стила, да пристъпим и към онова, което предлага като неизчерпаемо богат-

ство „духът“, „духовното съдържание“, психическото, кондензирано у една личност.“

Сам, преодолявайки този „страх“, авторът на „Теория, психология и техника на стила“ разглежда в диалектическа светлина отношението творческа личност—стил и чрез поредица от примери изяснява своеобразното пречупване на стила през индивидуалното светоотношение на твореца, през принципите на школата и направлението в изкуството, през глобалните проблеми за новото и старото, традиционното и новаторското в изкуството на словото. Като средоточие на множество субективни функции и елементи стилът диалектически снемa в своята структура разнопосочни „влияния“, обединява ги и ги противопоставя, контрастно ги привлича и отблъсква. В този нееднозначен, противоречив, „пъстър“ процес на преден план винаги изпъква личността на твореца, субективното в стила, психологичното в неговото разнообразие. В този план заслужават внимание наблюденията на изследователя върху проявите на стилова повторителност като формираща литературна тенденция. Привличат вниманието и разсъжденията за отношението между жанр и стил, допълнително изяснени върху равнището на сложни стилос живот на романа.

В последната част на своя труд Пантелей Зарев съвсем тезисно, конспективно изяснява някои въпроси от техниката на стила. Малкият обем на тази част е обясним с различното виждане на автора на въпросите на стила. Именно предходните две части категорично ограничават Пантелей Зарев от възгледите на „традиционните стилистики“ и подготвят неговото „мнение“ за „съподчиненото отношение“ на техниката на стила спрямо комплексното, синтетично битие на явлението стил. Авторът стига до „почти“ дефинитивния извод, че „стилът е единството, синтезът на общи художествени елементи и духовни стойности с конкретността на техниката. . . За да го осветлим, трябва да вникнем и в духовното у твореца, и в езиково-текстовата реалност, в композиционното изграждане, т. е. в речевата и в композиционната стилистика“. И на друго място в „Техника на стила“: „Стилът е заложен в единството на „материалното“ и „духовното“, на духовното и материалното. Той се начева с отделната фраза, с подбора даже на отделната дума, но той е и в индивидуалната идея за човешки значимото, за характерните човешки отношения. Той е още и в подтекстовите течения на мисълта и на чувството, в граматическото им структуриране. Стилът е и сложно единство на текст и надтекст, среща на формално-изобразителни със смислови пластове, взаимно обуславяне на духовното с материалното и на материалното с духовното, синтез съдържателен и формален.“

От тази основна за книгата позиция Пантелей Зарев разглежда и „техниката“ на стила. Но той обвързва традиционните теоретични понятия за стилистичните фигури и тропи с цялостното съвременно обогатяване на представите за комуникативно въздействените и рецептивни функции на художествения текст. Той се интересува от въпросите за отношението на реториката към стилистиката, свързва стилистичните тропи с „композицията“, а не само с „украсата“ на стила, очертава няколко модела на стилово композиране, свързани с метафората, индекса и метонимията. И в същото време продължава да развива и отстоява основната си идея за единството на текстово и идейно-духовно в стила.

Много и разнообразни проблеми, значимост на поставяните и изясняваните въпроси, прокарване на една логически издържана и убедително интерпретирана основна идея, това са най-характерните качества на „Теория, психология и техника на стила“. Кратките изводи на автора в края на книгата синтетично представят съдържанието на неговите научни търсения в областта на стила, маркират най-важните идеи, установените и проверимите истини. Те не само синтетично подчиняват преминаващите през цялото изследване идеи и наблю-

дения за „характера и поведението“ на стила, но разкриват и своеобразна програма за по-нататъшни плодотворни проучвания. Дали те ще се появят, дали ще продължат стореното от Пантелей Зарев, дали ще надникнат в неизследвани, тъмни места от теорията и психологията на стила, не си струва да гадаем. По-важното е, че „Теория, психология и техника на стила“ на Пантелей Зарев е едно необходимо и положително теоретично съчинение, което несъмнено ще усилва интереса към някои позанемарени области на литературната теория. И можем да се съгласим с автора, че независимо от по-нататъшните търсения, от по-нататъшните успехи и неуспехи тълкуването на стила винаги ще се подчинява на „два императива“: на различия във възгледите, обусловени от богатството на явлението и различните методологически позиции към него, от една страна, и, от друга — на общност и приблизително единство на възгледите, породени от неподлежащата на съмнение определеност на явлението.

„Теория, психология и техника на стила“ е своеобразната първа крачка на нашето литературознание по посока на сближаването на тези два императива, по посока на тяхното осъзнаване и приemanето им като програма за бъдещи плодотворни научни изследвания.